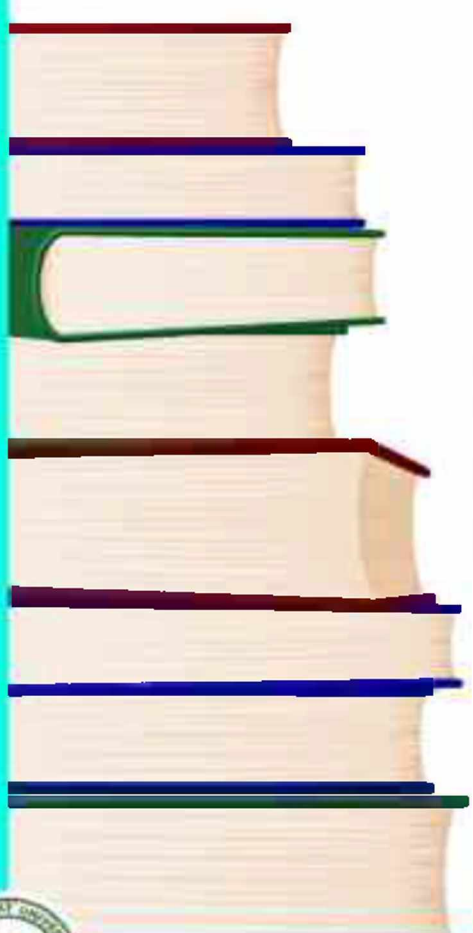
ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2024 / № 7-8

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL ADABIYOT TA'LIM

Philological research: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2024/ № 7-8

Termiz – 2024

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro'yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko'chirma va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.08.2024
Qog'oz bichimi: 70x85
Bosma tabog'i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog'ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko'chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko'chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV, *iqtisod fanlari doktori, professor*

TAHRIR HAY'ATI:

Bekpo'lat Umurqulov, *filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari)*
Shoxista Maxmaraimova, *filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul muharrir)*
O'ral Xoliyorov, *f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)*
Olmos Ulviy Binnatova, *f.f.d., professor (Ozarbayjon)*
Karl Rayxl, *f.f.d., professor (Germaniya)*
Vali Savash yelok, *f.f.d., professor (Turkiya)*
Dorota Silviya, f.f.f.d. *(PhD), dotsent (Polsha)*
Muslihiddin Muhiddinov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Ibodulla Mirzayev, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Abdi Mamatov *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Suyun Karimov *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Muhammadxon Hakimov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Nafas Shodmonov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Dilmurod Quronov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Baxtiyor Mengliyev, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Normat Yo'ldoshev, *f.f.n., dotsent (O'zbekiston)*
Abdulla Xudoyqulov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Bobonazar Murtazayev, *f.f.n., dotsent (O'zbekiston)*
Asqar Eshmo'minov, *f.f.d., dotsent (O'zbekiston)*
Obidjon Shofiyev, *f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)*
Zafar Umurqulov, *f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O'zbekiston)*
Nurali Amonturdiyev, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Hakim Ahmedov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Ahad Shukurov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Eshnazar Jabborov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Abdumurod Arslonov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Sirojiddin Turdimurodov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Umida Raximova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Gulchehra Begmatova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Shoira Amonturdiyeva, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Nargis Qurbonazarova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Muyassar Xolova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Sherzod Turdiqulov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Zaynura Qodirova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*

Texnik muharrir: Bahodir To'raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.08.2024
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, *доктор экономических наук, профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, *доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)*

Шохиста Махмараимова, *доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)*

Урал Холияров, *ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)*

Олмос Улвий Биннатова, *д.ф.н., профессор (Азербайджан)*

Карл Райхл, *д.ф.н., профессор (Германия)*

Вали Саваш Елок, *д.ф.н., профессор (Турция)*

Дорота Сильвия, *PhD, доцент (Польша)*

Муслихиддин Мухиддинов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Ибодулла Мирзаев, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Абди Маматов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Суюн Каримов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Мухаммадхон Хакимов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Нафас Шодмонов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Дилмурод Куронов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Бахтиёр Менглиев, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Нормат Юлдашев, *к.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Абдулла Худайкулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Бобоназар Муртазаев, *ф.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Аскар Эшмуминов, *д.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Обиджон Шофиев, *д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)*

Зафар Умуркулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Нурали Амонтурдиев, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Хаким Ахмедов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Ахад Шукуров, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Эшназар Джаббаров, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Сирожиддин Турдимуродов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Умида Рахимова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Гульчехра Бегматова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Шоира Амонтурдиева, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Наргис Курбаназарова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Муяссар Холова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Шерзад Турдикулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Зайнура Кадирова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.08.2024
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, *doctor of economic sciences, professor*

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, *doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)*
Shohista Makhmaraimova, *doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)*
Ural Kholiyorov, PhD, *associate professor (Uzbekistan)*
Olmos Ulviy Binnatova, *doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)*
Karl Rayxl, *doct.of philol. sciences, professor (Germany)*
Vali Salvash Elok, *doct. of philol. sciences, professor (Turkey)*
Dorota Silvia, *PhD, associate professor (Poland)*
Muslihiddin Mukhiddinov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Ibodulla Mirzaev, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Abdi Mmatov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Suyun Karimov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Muhammadkhon Khakimov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Nafas Shodmonov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Dilmurod Kuronov, *doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Bakhtiyor Mengliev, *doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Normat Yuldashev, *cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Abdulla Khudaykulov, *PhD (Uzbekistan)*
Bobonazar Murtazaev, *cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Askar Eshmuminov, *doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Obidjon Shofiev, *PhD, associate professor (Uzbekistan)*
Zafar Umurkulov, *PhD (Uzbekistan)*
Nurali Amonturdiev, *PhD (Uzbekistan)*
Hakim Akhmedov, *PhD (Uzbekistan)*
Ahad Shukurov, *PhD (Uzbekistan)*
Eshnazar Jabbarov, *PhD (Uzbekistan)*
Abdumurod Arslonov, *PhD (Uzbekistan)*
Sirojiddin Turdimurodov, *PhD (Uzbekistan)*
Umida Rakhimova, *PhD (Uzbekistan)*
Gulchekhra Begmatova, *PhD (Uzbekistan)*
Shoira Amonturdieva, *PhD (Uzbekistan)*
Nargis Kurbanazarova, *PhD (Uzbekistan)*
Muyassar Kholova, *PhD (Uzbekistan)*
Sherzod Turdikulov, *PhD (Uzbekistan)*
Zaynura Kadirova, *PhD (Uzbekistan)*

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

Tilshunoslik

МАМАТОВ АБДИ ЭШОНҚУЛОВИЧ
Инсон, тил ва маданият триадаси ёки маданият инсонга нима беради? 7

ASHIRBOYEV SAMIXON
«O‘zbek dialektologiyasi» fani ta’limi mazmuni uyg‘unligi 10

XUDOYBERGANOVA DURDONA
Metaforalarning antropotsentrik lug‘atini tuzish tamoyillari xususida 14

МАМАТОВ АБДУҒОФУР
Фразеологик бирлик тушунчаси талқини ва тадқиқи 18

ELTAZAROV JO‘LIBOY
Gramer kategorilerin türkçenin dilsel doğasina göre yorumlanmasi üzerine 24

ISMOILOVA DILRABO MUHAMMAD QIZI,
HAKIMOV MUHAMMADXON XO‘JAXONOVICH
Ilmiy paradigma transformatsiyasi hamda konseptual asos 30

PARDAYEV AZAMAT BAXRONOVICH,
MAHMADIYEV SHAVKATJON SUYUNQULOVICH
Matnning pragmatik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiluvchi vositalar xususida 34

TO‘XTAYEVA DILAFRUZ ASHUROVNA,
JO‘RAYEVA BIBISH MUXSINOVNA
Baho va darajalanish munosabati 38

ABDIYEV MURODQOSIM
«Davlat tili haqida»gi va u bilan bog‘liq qonunlar ijrosi masalalari xususida 44

МЕНГЛИЕВ БАХТИЁР РАЖАБОВИЧ
Ўзбек лингвистик саноати истиқболлари 50

SHUKUROV OTABEK ULASHEVICH
Globallashuv sharoitida milliy til masalalari 56

FAYZIYEVA XADICHA CHORIYEVNA
Surxondaryo o‘zbek shevalarida o‘zlashgan so‘zlar 59

DUSTMURODOV MA’RUFJON MANSUR O‘G‘LI
Qadimgi turkiy tildagi markaziy hokimiyat bilan aloqador ayrim
harbiy unvonlar xususida 63

МУНДАРИЖА

Tilshunoslik

OSTONOV O‘TKIR YANGIBOEVICH
Qishloq turizmga oid terminlarning lingvistik tahlili 67

TILLABAYEVA ZILOLA RAXMATILLAYEVNA
Samarqand viloyati qarluq shevalarida olmoshlar 70

TEMIROVA KAMOLA
«O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati»da berilgan
gastronomik birliklarning semantik guruhlanishi 74

KURBONMURATOV ABROR
Ekstremistik matnda muallif belgilari 80

NURALIYEV G‘OLIBJON QURBONBOYEVICH
Taqlid so‘zlar orqali ifodalangan tovush va
harakat-holatning davomiylik semasi
(Tog‘ay murod asasrlari misolida) 83

CHORIYEVA CHAROS SALOMOVNA
Diniy leksika, tasavvufiy leksika va mifologik leksika:
tasnif va talqin muammolari 86

NURIDDINOVA NAFISA MUXIDDIN QIZI
O‘zbek tilida ayrim uzumchilikka oid leksikaning lingvokulturema sifatidagi talqini 89

Termiz davlat universitetining 70 yilligi hamda
«Hozirgi zamon o‘zbek tilshunosligi: muammolar, tahlil va natijalar» mavzusidagi
Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasiga bag‘ishlangan maxsus son

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 7-8
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

JURNALIMIZ FAXRIY MEHMONI

GRAMER KATEGORİLERİN TÜRKÇENİN DİLSEL DOĞASINA GÖRE YORUMLANMASI ÜZERİNE

ELTAZAROV Jo‘liboy,
Samarqand davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

1. Giriş. ‘Gramer kategori’ kavramı ve gramer kategorilerin anlamı, mahiyeti

Gramer kategorileri, bir unsurun bir alandaki sentaktik özelliklerinin toplamı veya sınıfıdır. Bu sınıflar, unsurların birbirleriyle kıyaslanmasıyla elde edilir veya aynı şekilde verilir. Bunların başında grammatikal ulamlar (İng. Grammair categories) gelir. Bu, cümle ya da söz ögelerinin niteliği, yapı ve göreve göre ayrıldıkları sınıflar, ulamlar demektir[1]. Herhangi gramer kategorisi dilin tüm ünsürlerinde görüldüğü gibi biçim (ifade) düzlemi ve anlam düzleminin, yani grammatik şekil (formant) ve grammatik anlam birliğinden oluşmaktadır. Örneğin, *kitab+im* (ad, tekil, I şahıs, iyelik); *kitap+lar* (ad, III sahıs, çokluk); *kitab+ı okumak* (ad, III şahıs, belirtme halinde); *kitap+çik* (ad, III şahıs, küçültme).

Gramer kategorilerin taşıdığı dilbilgisel anlam, standart bir ifadeye sahiptir ve o sözcüksel anlama ek bir anlam katan dil biriminin soyut dilsel içeriği sayılır. Sözcüksel anlamlardan farklı olarak dilbilgisel anlam, Hint-Avrupa dillerinde bütün bir sözcük türüne aittir, filcümle isimlerin gramer kategorileri kendine has dilbilgisel anlamları vardır, fiillerin de.

Gramer kategorilerin taşıdığı dilbilgisel anlam yalnızca kelimeler ve kelime formlarına has özellik değildir. O kelime biçimlerinin yanı sıra ifadeler ve cümleler de vardır. Dilbilgisel anlam konuşma süreci sırasında geçerken ifade edilir ve çoğu zaman konuşmacılar tarafından fark edilemez durumdadır. dil. Dildeki sözcüksel anlamlarının sayısı sınırsız ölçütde ise, dilbilgisel anlamlarının sayısı bayağı sınırlıdır (Türkçedeki gramer kategoriler bundan müstesna demek mümkün).

Bir dizi homojen dilbilgisel anlamlar bir gramer kategoriyi oluşturur. Gramer kategori, homojen anlamlara sahip, birbirine karşıt grammatik şekillerden (formant) oluşan bir sistemdir[2].

Dilbilgisel anlamla ilgili olarak gramer kategorisi genel bir kavramdır. Bir dilde belli bir gramer kategorisinin mevcudiyeti çeşitli sözcük biçimlerinde düzenli olarak yeniden üretilen, birbiriyle ilişkili çeşitli dilbilgisel anlamların varlığıyla belirlenir. Yani gramer kategorining formantı (ları)nın en az iki zıt anlamı olması gerekmektedir. Diyelim, Türkçedeki ad durum eklerindeki anlam çeşitliliği (*okul+a gittim; bab+m+a söyledim*) veya Rusçada fiillerdeki görünüş kate-

[1] Dilaçar A. (1971). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki yeri ve Tarihçesi. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten. 2.baskı. Türk Tarih Kurumu basim Evi. Ankara, 1989. S. 93.

[2] Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar (2002) /Gl. red. V.N. Yartseva. – 2-e izd., dop. – Moskova: Bolshaya rossiyskaya entsiklopedia. S. 115.

gorisinin mükemmel ve kusurlu şekillerinin varlığı: *Ученик <u>решал</u> задачу - Ученик <u>решил</u> задачу* (Öğrenci problemi çözer - Öğrenci problemi çözmüştür).

Ayrıca bir kategorinin varlığı, o kategorinin anlamını ifade eden biçimbirimlerin varlığıyla da belirlenir. Mesela İngilizcede cinsiyet anlamı var, ama bu anlamı ifade edecek biçimbirimler yok ve dolayısıyla gramer bilgisi de yok. Rus dilinde, cinsiyetin gramer kategorisi mevcuttur, çünkü bunun cins ifade eden morfemleri (çekimleri) vardır: *человек* (*adam,* eril)-*земля* (*toprak,* dışıl) – *поле* (*tarla,* nötr).

Bir dilde zorunlu gramer kategorilerin varlığı, konuşmacının herhangı kelimeyi konuşmada kullanmayı planlarken, bu kelimeyle belirli bir kategorinin anlamlarından birini ifade etmesi (yani bu kelimeyi bu kategoriye göre karakterize etmeye) lazim olduğu anlamına gelir. Bu nedenle, bir fiilin kişisel biçimini seçerken, Rusça konuşan kişi onu konunun yönüne, zamanına, kipine, şahısına/sayısına (veya geçmiş zamanda cinsiyetine) göre karakterize etmek zorundadır, çünkü tüm bunlar dilbilgisel anlamlardır. Konuşmacı, kendi iletişimsel niyetinin bir parçası olmasa bile, dilbilgisi kategorilerinin uygun anlamlarını belirtmekle yükümlüdür; örneğin, Rusça fiilin kategorileri olarak eylemin zamanını özellikle belirtmeyi amaçlamalıdır. Tabii ki, konuşmacı yine de zamanı belirtmekten kaçınabilir - ancak o zaman artık bir fiil kullanmak zorunda kalmayacak, örneğin Rusça'da zorunlu zaman kategorisi olmayan bir isim kullanmak zorunda kalacak. Karşılaştırınız: *ты пришел ~ твой приход→твой прошлый/будущий приход* (sen geldin ~ senin gelişin, senin önceki / ilerideki gelişin).

Dilbilgisel kategoriler tarihsel olgulardır. Zamanla bir dilde bazı kategoriler gelişebilir, bazıları ise kaybolabilir. Mesela, eskiTürkçede adlardaki sayı kategorisi içinde tekil ve çoğul yanında –z şekli ile yapılan çift sayı formu (*yüz, diz, mögüz, ikiz* ve saire) vardı, 14-15 yüzyıllardan itibaren o insan üzvlerini anlatan adlarda kalıplaşmıştır. Bunun gibi İngilizce'de bir zamanlar her üç zamanı bir arada tutan bir görünüş kategorisi vardı, daha sonra bu şekilden başka fiil zamanları farklılaşmış ve ayrılmıştır, ilaveten bağımsız bir anlam kazanmaya başlamıştır ve sonuç olarak zaman formlar gelişmiştir. Bu eski görünüş formlarının izleri Ingilizce hâlâ görülebilmektedir: *begin, become.*

Gramer kategoriler amaçlarına ve bağlantılarına göre morfolojik ve sözdizimsel olarak ikiye ayrılır. Morfolojik kategoriler, kendi paradigması içinde aynı kelimenin biçimleriyle (biçimlendirici) ve üyeleri farklı sözcük birimleriyle temsil edilebilen sınıflandırma biçimleriyle temsil edilebilir. Sözdizimsel gramer kategoriler cümlenin ana ve ikincil üyeleri, cümlelerin iletişimsel yönelim (anlatı, soru, teşvik) kategorileridir.

Türkçede lengüistik doğasından gelerek gramer kategoriler esasen morfolojik kategoriler olarak ortaya çıkmaktadır ve Türkçede dilbilgisel anlamı ifade etmenin tek yolu aynı sözcük yapımıda olduğu gibi sadece ekleme ve eklerle ilgilidir.

2. Türk Lehçelerindeki gramer kategorilerin anlamsal kategoriler olarak işleyişi

Türk dilleri üzerine bilimsel araştırmaların başlangıcından itibaren Türk dilinin gramer özelliklerinin incelenmesi, onun dilsel doğası dikkate alınmadan yürütülmüştür (örneğin, Kaşgarlı Mahmud'un ünlü «Türkçe Sözlüğü» Arapçanın gramer teorisi esas alınarak yazılmıştır.) Türkçenin ilk gramerleri yazıldığı dönemlerden (17-18 yy.) buyana gerek yabancı araştırmacılar, gerek Osmanlı ve Cumhuriyet dönemindeki bilimadamları olsun, Türkçenin gramer kategorilerini Fransız veya Alman gramer teorilerini esas alarak öğrenmiştir[1]. Bunun gibi Sovyetler öncesi ve sonrası Orta Asya ve Azerbaycan'daki ulusal dilbilim fenlerinde şu ana kadar dil olgularının incelenmesinin teorik ve pratik temelleri olarak Rus (Sovyet) dilbiliminin gramer teorisi, onun yaklaşım ve yorumlama yöntemleri kullanılıyor olduğu bilinen gerçektir. Bu durum özellikle gramer kategorilerinin yorumlanmasında açıkça görülmektedir. Bu yanlış yaklaşımları bir zamanlar ünlü Türkolog Prof. S.N. Ivanov eleştirmiş, bazı Türk lehçelerindeki gramer kategorilerinin Rusça ve Almancadaki gibiyalnızca formal-gramer anlamlarını taşıyan kategoriler olarak yorumlanması ve hatta bu dillere cinsiyet (isimlerde) ve görünüş (fiillerde) gibi kategorilerinin «girilmesi» durumlarına dikkatı çekmiştir[2].

Aslında her dil benzersiz ve orijinaldir. Aslında, dilin ideal yanı, onun anlambilimi, kelime dağarcığının bileşimi, sözdizimsel yapısı - tüm bunlar, belirli bir dili anadili olarak konuşan insanların gerçek yaşamını, mevcut kültürel ve tarihi koşullarını yansıtır. Her kültür ve dilin her ulusun benzersiz kimliğini ka-

[1] Dilâçar, A. (1971). 1612'de Avrupa'da Yayımlanan İlk Türkçe Gramerinin Özellikleri. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 18, 197-210.

[2] Ivanov S.N. (1969). Rodoslovnaya drevo tyurok Abu-l-Gazi-xana. Grammaticheskiy ocherk. –Tashkent. S. 17-18.

nıtlayan ve ortaya koyan unsurdur. Bu nedenle her dilin dilbilgisi kategorileri, belirli bir dildeki nesnelerin ve durumların tanımlanmasına yönelik bir tür ankete benzetilebilir; konuşmacı, böyle bir anketin «dilbilgisel»in sorularını (istese de istemese de) yanıtlamadan bu tanımlamayı başarıyla tamamlayamaz. R. Jacobson'un bir zamanlar çok yerinde bir şekilde belirttiği gibi, «diller arasındaki temel fark, neyin ifade edilip edilemeyeceği değil, konuşmacılar tarafından neyin iletilmesi veya iletilmemesi gerektiğidir.»[1]. Bu durum dilin naif «dünyanın dilsel manzarası»ni yaratmada oynadığı rolün önemini ima eder. Gramer kategoriler de dilin tüm unsurları gibi her dilin (ve onun arkasındaki kültürün) özgüllüğünü oluşturan gerçekliği yansıtmanın bir yolu olduğu, bundan belirli bir dili konuşanların kolektif deneyimi öncelikle gramer kategorileri ve onların taşıyacağı dilbilgisel anlamlar sisteminde yansıtılıyor olduğunu kanıtlamaktadır.

Şu anda Türkçenin hemen hemen her kolunun araştırılmasında esas olarak kullanılan Hint-Avrupa dillerinin (Fransız, Alman, Rus..) gramer teorisinde gramer kategorilerinin ancak formal kategoriler olarak var olduğu ve Türk lehçelerinde onlar dilin işlevsel-anlamsal imkanlarının uygulanmasında, yeni anlam veya düşüncenin aktarımında rol alan anlamsal kategoriler olarak ortaya çıkmakta olduğu hemen söylenmelidir. Bilindiği gibi Hint-Avrupa dilbilim geleneklerinde gramer kategorilerinin varlığının 5 koşulu vardır: 1) gramer kategori - homojen anlamlara sahip karşıt dizi lisani formlardan oluşan bir sistemdir; 2) gramer kategori ilgili morfologik formları kapsar ya da birkaç morfolojik unsur ile ifade edilir; 3) gramer kategori sözcük türlerinin tüm unsurlarına ilişkin mevcuttur; 4) kategori herhangı dil birimi için zorunludur, onlar gramer kategori dışında varlığını sürdüremez; 5) kategori ancak bir sözcük türü çerçevesinde varlığını sürdürür[2].

Türk lehçelerindeki gramer kategoriler, örneğin, iyelik kategorisinin form ve anlamları yukarıda belirtilen 5 şarta uymaz, özellikle: 1) Türkçede ad iletişim süreci dışında iyelik eklerini almaz (mesela, *okul, kitap*); bundan dolayı onun karşıt çifti da yok (1.şartın ihlali); 2) iyelik kategorisi ancak ad sözcük türüne ait değildir, bilakıs, Türkçede sayılar, zamirler ve başka nesnel anlam taşıyan sözcükler iyelik kategorisinde çekimlenebilir: *dördünüz, ikimiz; bizim, senin, kendisi* gibi (5.şartın ihlali). Bunun dışında benzer ihlaller adlardaki hal ve çoğul kategorisinde de görülmektedir; çoğul ekini zamirler ve filler de alır, saygı kategorisini oluşturur: Özbek. *dädäm+lär keldi+lär* (babam geldi); Uygur. *ulä kesillä* (o gelsin)*;* Türk. *binler(ce), onlar* ve saire[3].

Kanaatimizce Türkçedeki gramer kategorilerin Hint-Avrupa dillerindeki gibi formal-grammatik anlam taşımaması bu dilin lengüistik doğası ve yapısal özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi, Türkçe matematik bir mantık'a dayalı yapı-anlam ilişkileri üstüne kurulmuş dildir. Bu dilde kelimelerin kök tabanı değişmez olduğu gibi kök'e eklenen her ek yeni anlamı ortaya çıkarır ve bu yönden Türkçedeki eklerin statüsü ve rolu neredeyse kök morfemlerinkine eşittir.

Bunun temelindeki temayül ise Türkçenin dahil olduğu eklemeli (aglütinasyon, Latince ag-glūtinātio - yapıştırma) dillerin karakteristik özelliğinin - kelime veya kelime formlarının oluşturulmasında herhangı kök'e yapım veya çekim eklerinin kesin kurallara göre eklenmesi sonucu oluşan / ortaya çıkacak yeni sözcüksel, anlamsal ve dilbilgisel anlamları gerçekleştirecek işlevsel-dilbilgisel dönüşüm mekanizmasının var oluşudur.

Buna binaen ve bunun dışında: a) Türkçede kuralların istisnaları nadirdir; b) Türk morfolojisinde tekil biçim yoktur; c) bağlaçlar ağırlıklı olarak diğer dillerden alınmıştır, bu diller de bağlaç gerektirmeyecek şekilde yapılandırılmıştır ve içlerinde bulunan bağlaçlar ya başka dillerden alınmıştır, ya da onların etkisi altında ortaya çıkmıştır; d) Türkçede ses uyumu olgusunun kök+ek ilişkilerinin somutlaştırması ve morfolonolojik açıdan eklerin kök veya gövdeye tamamen tabi kılınması gibi bu mekanizmayı 'çalıştıran' katı kurallar da vardır[4].

Türkçedeki sözcük, kelime formu yapımı ve ek+kök ilişkilerindeki istisna durumlar sayısının az olmasının nedenini Rus bilimadamı G.P.Melnikov aşağıdaki gibi açıklar: 'Çekimli dilleri konuşanlar, çocukluktan itibaren, kendi dil sistemlerinde hazır halde bulunan kelime biçimlerinin büyük çoğunluğunu edinirler (örneğin: *есть лёд, нет льда, по льду, на лёд, подо льдом, о льде* – buz var, buz yok, buzun üzerinde, buz'a, buzun altında, buz hakkında). Çekimli bir dilin anadili konuşmacısı ifadeleri oluştururken «hazır», tekrarlanabilir kelime biçimlerini konuşmaya dahil edecektir. Çekimli dillerinin işbu özelliği, örneğin, bu dillerde tamamlayıcı formların varlığını açıklar, örneğin: *один ~ первый, два ~ второй, ходил ~ шёл*

[1] Jacobson, R. (1971). Language in Relation to Other Communication Systems. In Word and Language, (Volume II, 697-708). Berlin-New York: De Gruyter Mouton, s. 697-708.

[2] Bondarko A. V. (2005). Teoriya morfologicheskix kategoriy i aspektologicheskiye issledovaniya. 2-baskı. – Moskova. S. 171-173.

[3] Eltazarov J.D. (2002). Turkiy tillar uchun grammatik kategoriyalar talqini. Özbek tili grammatik qurilishi va uslubiyati masalalari: Ilmiy maqolalar to‘plami. – Samarqand: SamDU. S. 24-30.

[4] Guzev V.G. (2020) About some exotic features of Turkic languages («Turkic miracles»). Digest of World Politics, vol. 10, ed. by T. S.Nemchinova, St. Petersburg, St. Petersburg State University Press. https://doi.org/10.21638/11701/26868318.16, pp. 231–245.

(bir ~ birinci, iki ~ ikinci, yürüdü ~ vardı). Eklemeli bir dilin konuşmacısı tamamen farklı davranır: bir ifade oluşturma sürecinde o kelime formlarını üretir ve bu süreç dil sisteminde değil, konuşmada, yani sırayla gerçekleşir. Eklemeli bir dilin konuşmacısı tamamen farklı davranır: o dil sisteminde değil, bir ifade oluşturma sürecinde, konuşmada kelime formları üretir, yapım ve çekim eklerii belirli bir sırayla kelimenin tabanına yapıştırır'[1]. Çekimli dillerin kelime formlarını G.P. Melnikov 'yeniden üretilebilir, seçilebilir, seçilebilir' şeklinde nitelendirir; konuşmada oluşmuş eklemeli dillerin birimleri ise birikimlidir (koleksiyondur)[2].

Sözcük oluşturma ve çekim işlemlerinde mükemmel aglutinatif koşulların var oluşunun şartı konuşma akışında standart temellerin ve göstergelerin kullanılmasıdır, bu ise belirli iletişimsel görevleri yerine getirilmesinde yalnızca sınırlı varyasyonlara izin verir. Bu durum genellikle gramer kategorilerin dildeki ifadesi olan çekim eklerindeki çok anlamlı ve çok işlevli (meaningful and multifunctional) özelliklerini güçlendirecektir.

Zira, son yıllarda Türkçedeki gramer kategorilerin aynı Hint-Avrupa dillerindeki gibi formal-grammatik kategoriler olarak anlatmak yerine Türkçenin lengüistik doğasından ve yapısal özelliklerinden gelerek onları anlamsal kategoriler olarak tarif etmek bilimadamlarınca kabül görülmektedir[3].

Aşagıdaki tablolarda Türkçenin bazı kollarında iyelik ve ad hal çekimi gibi gramer kategorilerinin Hint-Avrupa dillerinden farklı tarafları ve onların başta anlamsal kategoriler olarak işleyişi hususunda bilgiler verilmektedir:

Tablo 1. İyelik kategorisi

No	Özbekçe	Türkçe	Rusça veya İngilizce	açıklama
1.	*Kitob+im;* morfolojik usülle yapılmış, I şahısa ait eşyayı anlatır, şahıs ekten anlaşılmaktadır	*Kitab+im;* morfolojik usülle yapılmış, I şahısa ait eşyayı anlatır, şahıs ekten anlaşılmaktadır	*Моя книга; My book;* morfo-sentaktik usülle oluşturulmuş, şahıs ve eşya adı ayrı söylediğinde iyelik kategorisinin dışındaki durum	Hint-Avrupa dillerinin hiçbirinde şahıs belirleyici kelime (decisive word) üzerinden tanımlamak imkansız
2.	*Sening qalaming;* morfo-sentaktik usülle yapılmış, II şahısa ait eşyayı anlatır, aitlik güçlü bir şekilde – şahıs zamırı ve II şahıs eki ile ifade edilmektedir. 'Kalem senin, başkasının değil' şeklindeki suppozitiv anlam da var	*Senin kalamın;* morfo-sentaktik usülle yapılmış, II şahısa ait eşyayı anlatır, aitlik güçlü bir şekilde – şahıs zamırı ve II şahıs eki ile ifade edilmektedir. Kalem senin, başkasının değil şeklindeki suppozitiv anlam da var	*Твой карандаш; Your pen;* morfo-sentaktik usülle oluşturulmuş, şahıs ve eşya adı ayrı söylediğinde iyelik kategorisinin dışındaki durum	iyelik, ait olma, mülkiyet, mensubiyet gibi anlamlar iyelik kategorisinin ana (invariant) anlamıdır, Türkçedeki onun başka anlamları bundan türemiştir. Hint-Avrupa dillerinde anlam türevleri çok az
3.	*Mashina Ali+niki*; morfo-sözcüksel yöntem ile yapılmış, aitlik düşüncesini vurgulayan durumu var	*Araba Ali+ninki*; morfo-sözcüksel yöntem ile yapılmış, aitlik düşüncesini vurgulayan durumu var	*Моя собственная машина; mine car;* morfo-sentaktik usülle oluşturulmuş, aitlik düşüncesini vurgulayan durumu var	iyelik, ait olma, mülkiyet, mensubiyet gibi anlamlar iyelik kategorisinin ana (invariant) anlamıdır, Türkçedeki onun başka anlamları bundan türemiştir. Hint-Avrupa dillerinde anlam türevleri çok az

Türkçedeki gramer kategorilerinin çok anlamlı ve çok işlevli olması, bunların onlarca, hatta yüzlerce bağlamsal anlama sahip olduğunu göstermektedir.

[1] Mel'nikov G.P. (1965) About the Relationship between Agglutination and Synharmonism. Morfologicheskaya tipologiya i problema klassifikacii yazykov. Moscow, Nauka Publ., pp. 298–301.

[2] Mel'nikov G.P. (2003) System Typology of Languages. Principles, Methods, Models. Moscow, Nauka Publ, pp.338-341.

[3] Guzev V.G. (2020) About some exotic features of Turkic languages («Turkic miracles»). Digest of World Politics, vol. 10, ed. by T. S.Nemchinova, St. Petersburg, St. Petersburg State University Press, pp. 22-25. https://doi.org/10.21638/11701/26868318.16; Ergin, Muharrem (1993). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak. S. 118-119; Korkmaz, Zeynep (2003). Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. S. 211-215.

Özet. Sovyetler sonrası Orta Asya ve Azerbaycan'daki ulusal dilbilim fenlerinde şu ana kadar dil olgularının incelenmesinin teorik ve pratik temelleri olarak Rus (Sovyet) dilbiliminin gramer teorisi, onun yaklaşım ve yorumlama yöntemleri kullanılıyor olduğu bilinen gerçektir. Bu durum özellikle gramer kategorilerinin yorumlanmasında açıkça görülmektedir. Bu yanlış yaklaşımları bir zamanlar ünlü Türkolog Prof. S.N. Ivanov eleştirmiş, bazı Türk lehçelerindeki gramer kategorilerinin Rusça ve Almancadaki gibi yorumlanması veya onlara cinsiyet (isimlerde) ve görünüş (aspect category, fiillerde) gibi kategorilerinin «girilmesi» durumlarına dikkatı çekmişti. Bilindiği gibi Hint-Avrupa dilbilim geleneklerinde gramer kategorilerinin varlığının 5 koşulu vardır: 1) gramer kategori - homojen anlamlara sahip karşıt dizi lisani formlardan oluşan bir sistemdir; 2) gramer kategori ilgili morfologik formları kapsar ya da birkaç morfolojik unsur ile ifade edilir; 3) gramer kategori sözcük türlerinin tüm unsurlarına ilişkin mevcuttur; 4) kategori herhangı dil birimi için zorunludur, onlar gramer kategori dışında varlığını sürdüremez; 5) kategori ancak bir sözcük türü çerçevesinde varlığını sürdürür.

Türk lehçelerindeki gramer kategoriler, örneğin, iyelik kategorisinin form ve anlamları yukarıda belirtilen 5 şarta uymaz, özellikle: 1) Türkçede ad iletişim süreci dışında iyelik eklerini almaz (mesela, *okul, kitap*); bundan dolayı onun karşıt çifti da yok (1.şartın ihlali); 2) iyelik kategorisi ancak ad sözcük türüne ait değildir, bilakıs, Türkçede sayılar, zamirler ve başka nesnel anlam taşıyan sözcükler iyelik kategorisinde çekimlenebilir: *dördünüz, ikimiz; bizim, senin, kendisi* gibi (5.şartın ihlali). Bunun dışında benzer ihlaller adlardaki hal ve çoğul kategorisinde de görülmektedir; çoğul ekini zamirler ve filler de alır, saygı kategorisini oluşturur: Özbek. *dädäm+lär keldi+lär* (babam geldi); Uygur. *ulä kesillä* (o gelsin); Türk. *binler(ce), onlar* ve saire.

Son yıllarda Türkçedeki gramer kategorilerin aynı Hint-Avrupa dillerindeki gibi formal-grammatik kategoriler olarak anlatmak yerine Türkçenin lengüistik doğasından ve yapısal özelliklerinden gelerek onları anlamsal kategoriler olarak tarif etmek bilimadamlarınca kabül görülmektedir.

Kanatimizce, Türkçedeki gramer kategorilerinin mahiyeti (özü) aşağıdaki gibidir:

1. Halihazırda Türkçedeki gramer kategoriler için kullanılagelen yaklaşımlar dilimizin lisanı doğasına ve yapısına uygun değildir.

2. Türkçedeki gramer kategorileri anlamsal, daha doğrusu işlevsel-anlamsal kategoriler olarak nitelendirmek olayın mahiyetine uygundur.

3. Türkçede bazı bazı dil birimleri (kelimeler) kategori dışında kalabilir ve herhangı dilde olduğu gibi dilimizdeki gramer düzensizliğin örneğidir.

4. Türkçede gramer kategorileri çok yönlü, çok anlamlı ve çok işlevli olup, onların bazıları tek sözcük türünde, çoğu ise birkaç sözcük türlerinde anlam değişiklikleriyle görevini sürdürmektedir.

5. Türkçedeki gramer kategorilerde özel form (ek) değişmez, ancak onun anlamları değişebilir, belli bir eke ait anlamlar birbirine bağlı halde mevcuttur. Bu anlamlar toplamı belli bir gramer kategorinin mahiyetini belirleyecektir.

6. Türkçede gramer kategorilerin anlamları ancak ekleme (agglutination) üsülüyle oluşmaktadır.

TURKIY TILLARNING LISONIY TABIATIGA KO‘RA GRAMMATIK KATEGOIYALARNING TALQINI VA TAVSIFI MASALASI HAQIDA

Rezyume. Ma’lumki, post Sovet O‘rta Osiyo va Ozarbayjon milliy tilshunoslik fanlarida til hodisalarini o‘rganishning nazariy va amaliy asoslari sifatida rus (sovet) tilshunosligining grammatik nazariyasi hamda unga yondashuv va izohlash usullari qo‘llanib kelingan. Bu, ayniqsa, grammatik kategoriyalarni izohlashda yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu noto‘g‘ri yondashuvlarni bir vaqtlar mashhur turkolog prof. S.N. Ivanov ba’zi turkiy tillardagi grammatik kategoriyalarning rus va nemis tillarida bo‘lgani kabi talqin qilinishi yoki ularga jins (ismlarda) va aspekt (fe’llarda) kabi kategoriyalarning «yopishtirish»ni tanqid qilgan va e’tiborni tortgan. Ma’lumki, Hind-Yevropa tilshunoslik an’analarida grammatik kategoriyalarning mavjudligi uchun 5 ta shart bor: 1) grammatik kategoriya – bir jinsli ma’noga ega bo‘lgan qarama-qarshi lisoniy shakllar yig‘indisidan tashkil topgan tizim; 2) grammatik kategoriya turdosh morfologik shakllarni qamrab oladi yoki bir nechta morfologik elementlar bilan ifodalanadi; 3) grammatik kategoriya so‘z turkumiining barcha elementlari uchun mavjud; 4) kategoriya har qanday lisoniy birlik uchun zarur, ular grammatik kategoriyadan tashqarida amal qila olmaydi; 5) kategoriya faqat so‘z bir turkumi doirasida saqlanib qoladi.

Turkiy tillardagi grammatik kategoriyalar, masalan, egalik kategoriyasining shakl va ma’nolari yuqorida keltirilgan 5 shartga to‘g‘ri kelmaydi, xusu-

san: 1) turkiy tildagi ot aloqa jarayonidan tashqarida egalik qo‘shimchalarini olmaydi (masalan, maktab, kitob); shuning uchun uning qarama-qarshiliklari juftligi yo‘q (1-shartning buzilishi); 2) Egalik kategoriyasi faqat ot so‘z turkumida emas, aksincha son, olmosh va boshqa obyektiv ma’noli so‘zlar bu kategoriyada tuslanishi mumkin: to‘rttangiz, ikkimiz; biznikiga o‘xshab, sizniki, o‘zi (5-shartning buzilishi). Bundan tashqari, shunga o‘xshash buzilishlar otlarning kelishik va ko‘plik kategoriyalarida ham kuzatiladi; olmosh va fe’llar ham ko‘plik qo‘shimchasini olib, hurmat kategoriyasini hosil qiladi: o‘zbek. dädäm+lär keldi+lär; uyg‘ur. ulä kesllä (u kelsin); turkcha. binler(ce), onlarcha va hokazo.

So‘nggi yillarda turkiy tillardagi grammatik kategoriyalarni xuddi Hind-Yevropa tillarida bo‘lgani kabi formal-grammatik kategoriyalar deb ta’riflash o‘rniga turkiy tilining lingvistik tabiati va struktur xususiyatlaridan kelib chiqqan holda semantik kategoriyalar sifatida ta’riflash olimlar tomonidan qabul qilinmoqda.

Bizningcha, turkiy tillardagi grammatik kategoriyalarning mohiyati quyidagicha:

1. Hozirgi vaqtda turkiy tilda grammatik kategoriyalar uchun qo‘llanilayotgan yondashuvlar tilimizning tabiati va tuzilishiga mos kelmaydi.

2. Turkiy tilidagi grammatik kategoriyalarni semantik, to‘g‘rirog‘i, funksional-semantik kategoriyalar sifatida tavsiflash ishning tabiatiga mos keladi.

3. Turkiy tilda ayrim til birliklari (so‘zlar) kategoriyadan tashqarida bo‘lishi mumkin va ular har qanday tilda bo‘lgani kabi tilimizdagi inkor materiallarga misol bo‘la oladi.

4. Turkiy tildagi grammatik kategoriyalar ko‘p qirrali, ko‘p ma’noli va ko‘p funksiyali bo‘lib, ularning ba’zilari bir so‘z turkumida o‘z vazifalarini bajarsa, aksariyati bir necha so‘z turkumlarida ma’no o‘zgarishlari bilan o‘z vazifalarini davom ettiradi.

5. Turkiy tildagi grammatik kategoriyalardagi maxsus shakl (qo‘shimcha) o‘zgarmaydi, lekin ma’nolar o‘zgarishi mumkin, ma’lum affiksning ma’nolari o‘zaro semantik bog‘langan. Bu ma’nolarning yig‘indisi muayyan grammatik kategoriyaning mohiyatini belgilaydi.

6. Turkiy tilda grammatik kategoriyalarning ma’nolari faqat aglyutinatsiya yo‘li bilan hosil bo‘ladi.

ON THE PROBLEM OF DESCRIPTION OF GRAMMATICAL CATEGORIES ACCORDING TO THE LINGUISTIC NATURE OF TURKIC LANGUAGES

Resume. It is a known fact that in the national linguistic sciences of post-Soviet Central Asia and Azerbaijan, traditionally the grammatical theory of Russian (Soviet) linguistics and its approach and interpretation methods have been used as the theoretical and practical foundations of the study of language. This is especially evident when interpreting grammatical categories. These incorrect approaches were once criticized by the famous Turkologist Prof. S.N. Ivanov, who drew attention to situations in which grammatical categories in Turkic dialects were treated as in Russian and German, or grammatical categories such as gender (in nouns) and aspect (in verbs) were «inserted» into them. As is known, in the Indo-European linguistic tradition there are 5 conditions for the existence of grammatical categories: 1) a grammatical category is a system consisting of a set of opposite linguistic forms that have homogeneous meanings; 2) the grammatical category covers related morphological forms or is expressed by several morphological elements; 3) the grammatical category is mandatory for all elements of the part of speech; 4) the category is necessary for any language unit; they cannot exist outside the grammatical category; 5) the category is preserved only within one part of speech.

Grammatical categories in Turkic dialects, for example, the forms and meanings of the possessive category do not correspond to the 5 conditions indicated above, in particular: 1) a noun in Turkic does not accept possessive suffixes outside the communication process (for example, *okul, kitap*); therefore, there is no pair of its opposites (violation of condition 1); 2) the category of belonging applies not only to names; on the contrary, numbers, pronouns and other words with objective meaning in Turkic dialectes can tend to the possessive category: *dördünüz, ikimiz; bizim, senin, kendisi* (violation of condition 5). In addition, similar violations are also observed in the categories of case and number in nouns; pronouns and verbs also take a plural suffix, forming an honorific category: Uzbek. *dädäm+lär keldi+lär* (dad come); Uygur. *ulä kesillä* (he may come); Turkish. binler(ce), onlar and ets .

In recent years, it has become common for scholars to describe grammatical categories in Turkic dialectes as semantic categories arising from the linguistic nature and structural features of the Turkish language, rather than describing them as formal-grammatical categories, as in Indo-European.

In our opinion, the nature (essence) of grammatical categories in Turkic dialectes is as follows:

1. The approaches currently used for grammatical categories in Turkic linguistics are not suitable for the nature and structure of our language.

2. Grammatical categories in Turkic languages can be characterized as semantic, or rather functional-semantic categories.

3. In Turkic languages, some linguistic units (words) may go beyond this category and, as in any language, are examples of grammatical violations in Turkic dialects.

4. Grammatical categories in Turkic dialects are semi-semantic, multifaceted and multifunctional, some of them continue their functions in one part of speech, while most of them function in several parts of speech.

5. In the grammatical categories of Turkic dialects, the special form (suffix) does not change, but its meanings may change, since the meanings of a certain affix are interrelated. The sum of these meanings will determine the nature of a particular grammatical category.

6. In Turkic dialects, the meanings of grammatical categories are formed only by agglutination.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 7-8
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

JURNALIMIZ FAXRIY MEHMONI

ILMIY PARADIGMA TRANSFORMATSIYASI HAMDA KONSEPTUAL ASOS

HAKIMOV Muhammadxon Xo‘jaxonovich
Farg‘ona davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

ISMOILOVA Dilrabo Muhammad qizi
Farg‘ona davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Inson tafakkurida olamning lisoniy manzarasini ilmiy va amaliy bilish asosida tilning mohiyati va tabiatiga xos xususiyatlar ma’lum bir guruhlarga ajraladi. Bu esa o‘z navbatida muayyan til yuzasidan kuzatishlar olib borayotgan izlanuvchilardan unga xos xususiyatlarni differensiatsiyalash va guruhlashda tanlangan tadqiqot predmeti va obyektiga nisbatan ilmiy paradigmalar genezisiga izchil amal qilishni talab qiladi. A.Y.Maslova o‘z izlanishlarida[1] tilshunoslikning ilmiy paradigmalarini ajratadi. Ilmiy paradigma dastlab tilning morfologik sathiga oid tushuncha sifatida ajratilgan bo‘lsa, keyingi paytlarda tilshunoslikda paydo bo‘layotgan yangi yo‘nalishlarga nisbatan ham belgilanmoqdaki, bu bilan ilmiy paradigma maydoni kengayib bormoqda. Avvalo, til-

[1] Маслова А.Ю. Введение в прагмалингвистику. – М.: Флинта: Наука, 2010. – С. 6-16.